

Kussen op papier

Jacob Bellamy's 'De vergeefsche proefneeming'

Maria-Theresia Leuker

De vergeefsche proefneeming

- Laatst was ik bij mijn Fillis,
Zij zat een wijl te peinzen,
Maar, in het einde vroeg zij:
"Weet gij wat of een kuschje is?"
- 5 Ik zei: mijn liefste meisje,
Dit is te Philosophiesch;
Een kuschje laat zich voelen,
Doch laat zich niet beschrijven,
Misschien, dat wy het wezen,
- 10 Als ook den aart der kuschjes,
Door dadelijke proeven,
Wel min of meer ontdekken.
Ik greep haar in mijn armen,
En drukte mijne lippen
Op heur bevallig mondje.
- 15 Nu kuschten wij elkander
Op allerhande wijzen.
Ik bleef schier onbeweeglijk
Op heure lipjes kleeven.
Doch, na zoo veele proeven,
- 20 Was 't ons nog gansch onmooglijk,
Een kuschje te beschrijven.
Ik zei: mijn lieve Fillis,
Wij zullen 't nooit ontdekken! –
"Wel zeide toen mijn meisje,
- 25 "Laat gij de hoop reeds vaaren,
"Wie weet! Zo wij de proeven
"Te meermaal weêr hervatten,
"Of wij het niet ontdekken!"

In dit gedicht (Bellamy 1994, p.18) brengt het lyrisch ik verslag uit van een ontmoeting met zijn beminde Fillis. Zij doen wat geliefden nu eenmaal bij voorkeur doen: ze zoenen elkaar, maar niet, en dit is het opmerkelijke, omwille van het zinnelijke genot, maar omwille van een wetenschappelijk experiment. Dit moet tot een definitie van het wezen van de kus leiden. De gezamenlijke inspanningen oogsten echter niet het gewenste succes. Hiernaar verwijst reeds de titel van het gedicht. Tot zover een beknopte samenvatting van de inhoud op het niveau van het vertelde gebeuren. Als we ons op een wat abstracter niveau begeven, dan kunnen we stellen dat het gedicht gestructureerd is door een cluster van binaire opposities, en wel de tegenstelling tussen theorie en praktijk (weten en beschrijven tegenover voelen en kussen), de tegenstelling tussen objectiviteit en subjectiviteit ('het wezen als ook den aart der kuschjes' (r. 9–10) versus: 'Nu kuschten wij elkander op allerhande wijzen' (r. 16–17)) evenals de tegenstelling tussen rationaliteit en zinnelijkheid ('peinzen' (r. 2) 'Philosophiesch' (r. 6), 'ontdekken' (r. 12, 24, 29) versus 'voelen' (r. 7) en 'Ik greep haar in mijn armen,/En drukte mijne lippen/Op heur bevallig mondje' (r. 13–15)). De proefneming, de empirische, lichamelijke ervaring, vormt hierbij de schakel tussen de antagonistische.

Deze eerste tekstimmanente benadering laat echter nog heel veel vragen open. Wie de betekenis van het gedicht wil achterhalen, moet zeker rekening houden met de speelse, licht ironische toon van de tekst. Menen de geliefden het wel serieus met hun voornemen tot een definitie van de lichamelijke ervaring van het kussen te komen? Gaat het niet veeleer om een verhoging van het sensuele genot? Wat is de achtergrond van dit merkwaardige experiment? Om hierover uitsluitsel te krijgen moeten we het gedicht in de verschillende contexten plaatsen die bepalend zijn voor zijn betekenis. Dit zal ik hierna doen, en wel door middel van concentrische ringen die ik om de tekst heen zal slaan. Hierbij komen achtereenvolgens aan de orde: de context van de dichtbundel waaruit 'De vergeefsche proefneming' afkomstig is, de plaats van deze bundel binnen het oeuvre van de auteur alsook binnen de literaire en de poëtische traditie, de relatie tussen het gedicht en de biografie van de auteur en tenslotte de sociaal-historische context.

De binaire oppositie waaraan het gedicht zijn spanning ontleent, zouden we ook met het begrippenpaar 'rede en gevoel' kunnen aanduiden. Daarmee zijn we terechtgekomen bij twee sleutelwoorden van de emotionele cultuur van de achttiende eeuw, die ons op het spoor van de tijd brengen waarin het gedicht ontstaan is. 'De vergeefsche proefneming' is afkomstig uit de in 1782 verschenen bundel 'Gezangen Mijner Jeugd' van de toen vijftwintigjarige Jacobus Bellamy.

De belangrijkste kenmerken van het gedicht treffen we ook in talrijke andere gedichten uit deze bundel aan. Een lyrisch ik dat zijn aanbedene Fillis bezingt, komen we in ruim veertig van de in totaal zevenenvijftig gedichten tegen. Ook de thematiek van het kussen wordt in de 'Gezangen mijner jeugd' uitgebreid aan de orde gesteld. Piet Buijnsters, die in 1968 een uitgave van de bundel bezorgde, vat acht gedichten, waarin de thematiek van het kussen centraal staat, tot een 'Kuscyclus' samen (Bellamy 1968, p. VIII). Die zou ik nog met drie teksten willen

uitbreiden. Naast deze elf kusgedichten, sommige ervan zijn zelfs aldus betiteld, heb ik veertien andere liefdesgedichten geteld waarin er gekust wordt, ook al vormt het kussen niet het centrale onderwerp. Uiteraard is Fillis het favoriete doelwit van de liefkozing. De taalsituatie van de meeste gedichten weerspiegelt deze constellatie: meestal gaat het om een lyrische apostrof; het ik, een verliefde jongeling, richt zich tot Fillis. In het onderhavige gedicht treffen we iets anders aan: een verhalende taalsituatie met ingebedde dialoog. Die komt in de bundel slechts drie keer voor. In ons geval lijkt de dialogische taalsituatie bijzonder geschikt om de tweestrijd tussen filosofie en zinnelijkheid levendig uit de verf te laten komen. Bovendien is de dialoog de klassieke vorm van het filosofische betoog, waarop in dit gedicht blijkbaar gealludeerd wordt.

Ook de filosofie speelt niet alleen in 'De vergeefsche proefneming' een rol. Naast dit gedicht zijn er zes andere waarin de wijsbegeerte aan de orde wordt gesteld of een wijsgeer het woord neemt. Hij wordt steeds weer op dezelfde manier gepresenteerd, namelijk als 'vijand van het leven' (Bellamy 1968, nr. 47: 'Het wijsgeerig antwoord') die geen liefde en schoonheid kent: 'Natuur gaf u geen harte, geen tedervoelend harte' (Bellamy 1968, nr. 3: 'Aan een' wijsgeer') – met deze sentimenteel getinte bewoordingen wordt zijn essentiële gebrek beschreven, en wel door de ons reeds bekende jongeman. De 'weetlust' en de ontdekkingsdrang van de wijsgeer kunnen hem volstrekt niet schelen. Zijn grootste wens omschrijft hij aldus: 'zoo ik slegts, in stille rust,/Aan Fillis lieven mond mag hangen,/Geniet mijn ziel haar grootste lust,/Het hoogste doel van heur verlangen' (Bellamy 1968, nr. 44: 'Mijn wensch'). Alle gedichten waarin de filosofie tot onderwerp wordt gemaakt, zijn gekenmerkt door een felle tegenstelling tussen rationaliteit aan de ene kant en liefde, schoonheid, zinnelijk genot en levensvreugde aan de andere kant, waarbij de laatste noties meestal vertegenwoordigd worden door het lyrisch ik, de verliefde jongeling, en zijn beminde Fillis. 'De vergeefsche proefneeming' wijkt af van het algemene patroon, omdat hier door middel van de empirische proef een schakel tussen de tegengestelden wordt gelegd.

Als we het gedicht tegen de achtergrond van de bundel waarvan het deel uitmaakt herlezen, dan stellen we vast dat we het centrale probleem dat in het gedicht aan de orde wordt gesteld, de tegenstelling tussen wetenschap en zinnelijkheid, nu beter kunnen plaatsen. De bundel neemt in deze kwestie een geenszins neutrale positie in. De wetenschap wordt als levenloos afgewezen, de wijsgeer is het onderwerp van spot of medelijden. Telkens opnieuw wordt het hoge lied van de liefde, de schoonheid en de zinnelijkheid geïntoneerd, culminerend in de verheerlijking van de kus. De pointe van 'De vergeefsche proefneeming' laat zich nu als volgt vatten: de beoefening van de wetenschap is alleen dan aanvaardbaar, als ze gepaard gaat met of leidt tot lichamelijk genot. Want het zijn liefde en zinnelijkheid, die het hoogste geluk in het leven verschaffen.

Dit resumé roept weer nieuwe vragen op: minachting voor de wetenschap ten tijde van de Verlichting? Een pleidooi voor ongeremde sensualiteit in een gecanoniseerde tekst uit de achttiende eeuw? Uit de eigentijdse spectatoriale geschriften en zedenkundige briefromans klinken ons wel degelijk andere geluiden in de oren. De recente studie van Dorothée Sturkenboom over de achttiende-

eeuwse emotionele cultuur bevestigt onze indruk. De 'beheersing van de emoties vanuit een door rede en deugd bepaald Verlichtingsperspectief' is het ideaal van deze cultuur (Sturkenboom 1998, p. 71).

We hebben dus nog meer informatie over de literaire context van het gedicht nodig om zijn betekenis te kunnen achterhalen. Laten we naar de auteur kijken en naar de literaire traditie waarin hij staat. Jacobus Bellamy schrijft de gedichten die hij retrospectief in de 'Gezangen Mijner Jeugd' bundelt, tussen 1779 en 1782 in zijn geboorteplaats Vlissingen. Hij heeft net zijn betrekking als bakkersknecht opgezegd, omdat hij door een beurs in staat is gesteld zich door privé-lessen op de theologiestudie in Utrecht voor te bereiden. Terugblikkend kenmerkt hij zijn eerste in druk verschenen werk als distantiëring van de retorisch-classicistische traditie die zijn literaire werk tot 1779 heeft bepaald. Daarna heeft hij, zoals hij later in een voorwoord bij een van zijn dichtbundels schrijft, 'losheid, waarheid, natuur' als richtinggevende poëtische principes ontdekt. In formeel opzicht geven de korte, meestal rijmloze verzen, die hij o.a. in het hier voorgestelde gedicht gebruikt, hiervan blijk. Wat de thematiek betreft staat voortaan het tot uitdrukking brengen van 'het waare, eenvoudige, gevoel der natuur', zoals Bellamy het zelf noemt, in het centrum van zijn dichterschap. De dichtkunst moet niet in eerste instantie nuttige lering en morele raadgevingen verstrekken, maar een zo natuurlijk mogelijke articulatie van persoonlijke gevoelens nastreven (Bellamy 1968, p. VI-VII).

De 'Gezangen Mijner Jeugd' doen hiervoor een beroep op de anacreontische poëzie. De anacreontische traditie ontleent haar naam aan de Griekse dichter Anacreon van Teos uit de zesde eeuw v. Chr. Er is nauwelijks oorspronkelijk werk van hem overgeleverd. Hij werd bijna uitsluitend via zijn laat-klassieke navolgers gerecipieerd. Het gaat om korte, rijmloze gedichten met luchtige, soms frivole toonzetting, vaak anekdotisch van karakter en geplaatst in een arcadisch decor. De thematiek van deze lyriek kan bondig met de begrippen 'Wein, Weib und Gesang' worden samengevat. Vertalingen, bewerkingen en navolgingen treffen we reeds in de zeventiende eeuw aan, in de Nederlandse poëzie bijvoorbeeld in Jan Luykens 'Duitse lier'. In de Duitse rococo-poëzie neemt de anacreontische dichtkunst een overheersende positie in. 'Die Anacreontik des Rokoko ist ein heiteres und gelöstes Bekenntnis zur irdischen Glückseligkeit, zu den Freuden dieser Welt', aldus Alfred Anger. In de eerste helft van de achttiende eeuw wordt de anacreontische poëzie in Duitsland vooral in de vriendenkring rond Wilhelm Ludwig Gleim en Johann Peter Uz in Halle en in andere kringen in Hamburg en Leipzig beoefend. Tussen 1779 en 1794, 35 jaar na het hoogtij van deze poëzie in Duitsland, ontstaat er in Nederland een verheugde belangstelling voor het anacreontische genre. Naast de bundel van Bellamy, die zonder degelijke schoolopleiding vrijwel op zijn eentje aansluiting vindt bij een klassiek-literaire traditie, is te verwijzen naar bundels van o. a. Willem Bilderdijk en Johannes Kinker. Deze laatste volgt met 'Mijne minderjarige Zangster' (1785) duidelijk Bellamy.

Niet alleen de verheerlijking van de zinnelijkheid, ook de ironische afwijzing van de filosofie en de bespottung van de gevoelsarme filosoof zijn stereotiepe kenmerken van de anacreontische poëzie. De bronnen zijn in dit geval de satiren

van Horatius, waarin de dichter zich vrolijk maakt over de stoïcijnse predikers van zijn tijd. Bellamy's 'Vergeefsche proefneeming' kan in deze context als bijzonder subtiele satire worden begrepen, omdat het gedicht ook qua taal en stijl een wijsgerige verhandeling parodieert (Bellamy 1968, p. X-XVI).

De sensualiteit is in de 'Gezangen Mijner Jeugd' en ook in het gekozen voorbeeld uit deze bundel duidelijk op het kussen geconcentreerd. Zoals ik reeds zei, hoort 'De vergeefsche proefneeming' bij een elf gedichten omvattende kuscyclus, en ook elders in de bundel wordt er naar hartelust gezoend. Deze obsessie is geen idiosyncrasie van Bellamy, maar steunt op een literaire voorganger die voortreffelijk bij een anacreontische context past. Het gaat om de beroemde en invloedrijke Basia, de 'kusjes' van de Nederlandse neo-latijnse dichter Jan Nicolai Everaerts, beter bekend als Janus Secundus, uit de eerste helft van de zestiende eeuw. De hartstochtelijke liefde voor een Spaanse courtisane inspireert Secundus o.a. tot een reeks van negentien kusgedichten, waarin hij de erotische aantrekkingskracht van Neaera en vooral van haar mondje bezingt. De gedichten hebben veel vertalers en navolgers gevonden. In het Nederlands zijn bijvoorbeeld vertalingen uit de zestiende en zeventiende eeuw door Jan van der Does, Jan van Hout en Jacob Westerbaen bekend. Bellamy verwijst in zijn bundel expliciet naar Secundus als peetvader van zijn poëzie. In een gedicht met de titel 'Aan Fillis' vergelijkt hij zich en zijn Fillis met Secundus en Neaera. In hetzelfde gedicht refereert hij daarnaast aan Petrarca en Laura en aan zijn Nederlandse collega Hubert Korneliszoon Poot en diens vier gedichten over Rozemont (Bellamy 1968, p. XIX-XX).

Nu ligt de vraag voor de hand of er ook bij Bellamy sprake is van een autobiografische motivering van zijn liefdeslyriek. Heeft Fillis werkelijk bestaan? Dit is inderdaad het geval, maar de liefdesgeschiedenis van Jacobus Bellamy en Francina Baane, het meisje op wie hij in 1777 verliefd wordt, ademt geenszins de sfeer van vrolijkheid en zorgeloosheid die zo kenmerkend is voor de gedichten. Francina's familie verzet zich van het begin af tegen de verkering, omdat er wegens de armoede van de jonge lieden geen sprake kan zijn van een huwelijk. Het meisje verlooft zich met een ander. Als haar verloofde in 1780 overlijdt, worden de banden met Jacobus weer aangeknoopt. In 1782 begint Bellamy zijn theologiestudie in Utrecht. Op den duur raakt de moeder van Francina overtuigd van de nieuwe perspectieven die zich daarmee voor hem en voor haar dochter openen. Eindelijk geeft ze haar verzet tegen een eventueel huwelijk op. Bellamy wordt echter ziek en sterft in 1786. Francina Baane blijft haar hele leven ongetrouwd. Ze overlijdt in 1837. Tot zover deze melodramatische liefdesgeschiedenis.

Waarschijnlijk werden de meeste kusjes tussen Francina-Fillis en Jacobus dus op papier uitgewisseld. In biografisch opzicht lijken de kus-gedichten vooral als compensatie gefunctioneerd te hebben voor een verlangen naar sensualiteit dat niet lichamelijk vervuld mocht worden. 'De vergeefsche proefneeming' komt vanuit dit perspectief nog eens in een ander daglicht te staan. De empirie van het lichamelijke genot, waarvoor dit gedicht zo hartstochtelijk pleit, kan in waarheid slechts in de fantasie worden beleefd. Het gedicht probeert zijn eigen stelling, dat een kus zich alleen laat voelen, maar niet beschrijven (r. 7-8), te weerleggen.

Ik wil u nog attent maken op een verschil tussen Bellamy's liefdeslyriek en zowel de gedichten van de anacreontici als de Basia van Secundus. Bij deze laatste gaat het om paganistische literatuur, er wordt gerefereerd aan de klassieke mythologie en de antieke godenwereld en niet aan een christelijke context. De presentatie van erotiek en seksualiteit in de gedichten van Secundus ligt duidelijk buiten de grenzen van de christelijke moraal. Bellamy's gedichten blijven altijd binnen het kader van een sentimenteel getint burgerlijk fatsoen op christelijke basis. De kus vormt het hoogst bereikbare genot. Fillis wordt als teder en deugdzaam afgeschilderd en niet, zoals Neaera, als lichtzinnig en tegelijk goddelijk.

Wat betekenen nu al de kussen die op papier tussen Fillis en haar aanbieder worden uitgewisseld? Gaat het puur om een galant gezelschapsspelletje, het tot uiting brengen van een gevoelig verlangen? In ieder geval hebben we te maken met kunst die zich aan de eis onttrekt leerzaam en nuttig te zijn. Deze bevinding kunnen we in verband brengen met de sociaal-historische situatie waarin de gedichten van Bellamy als discursief feit te plaatsen zijn: de opkomst van de moderne tijd met zijn veranderde eisen aan het individu. De moderne rationalisering dwingt het individu tot een splitsing in zijn bestaan: een nuttig en tegelijk min of meer afhankelijk bestaan moet perfect worden afgesplitst van een door genot gekenmerkt bestaan. Het is niet voldoende om onder deze omstandigheden het zich terugtrekken van de burger in de privésfeer als vlucht te interpreteren, want het gaat tevens om een zoektocht naar de persoonlijke 'natuur', de niet ontvreemde identiteit van het subject (Grimminger 1980, p. 99). Het kussen als authentieke lichamelijke sensatie, als intieme communicatie zonder de tussenkomst van het tekensysteem van de taal, lijkt me hiervoor bij uitstek geschikt. Deze interpretatie van de kusgedichten in het kader van de identiteitsvorming van het moderne (mannelijke) burgerlijke subject wordt mijns inziens niet ontkracht door het feit dat de beoefening van dit literaire genre wat de biografie van de individuele auteurs betreft min of meer beperkt bleef tot de studententijd, dus de adolescentiefase.

Afsluitend enige opmerkingen over de receptie van Bellamy's liefdesgedichten. Eerst het goede nieuws: zijn gedichten zijn ook vandaag de dag niet helemaal vergeten. Wie een bezoek bracht aan www.komliefste.com, de poëziesite van de Boekenweek 2002, kon er onder de 548 liefdesgedichten die op deze site stonden om er een individuele bloemlezing uit samen te stellen, ook een van Jacobus Bellamy vinden. Het heeft de titel 'Aan Fillis', maar hoort helaas niet tot de kusgedichten. Bellamy's liefdespoëzie werd door de literaire kritiek en de literatuurgeschiedschrijving ook niet bijzonder gewaardeerd, maar veeleer omwille van haar vermeende eentonigheid bekritiseerd. Conrad Busken Huet formuleert bondig, zoals altijd: 'Bellamy heeft maar één grote fout: dat hij te lang en te vaak kust' (Bellamy 1968, p. XXVI). Deze criticus deelt blijkbaar niet de ervaring die de Duitse romanticus Achim von Arnim in een gedicht met de titel 'Einerlei' verwoordt: 'Ihr Mund ist stets derselbe,/ Sein Kuß mir immer neu,/Ihr Auge noch dasselbe,/Sein freier Blick mir treu;/O du liebes Einerlei,/Wie wird aus dir so mancherlei!' (Arnim 1968). Als dit geen aansporing is om 'de proeven te meermaal weêr (te) hervatten'!

Literatuur

- Arnim 1968: Achim von Arnim: Einerlei. In: Texte deutscher Lieder. Hg. v. Dietrich Fischer-Dieskau. München, p. 204
- Bellamy 1968: Jacobus Bellamy: Gezangen Mijner Jeugd. Naar de eerste druk van 1782 uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P. J. Buijnsters. Zutphen
- Bellamy 1994: Jacobus Bellamy: Gedichten. Met inleiding en aantekeningen door P. J. Buijnsters. Amsterdam
- Grimminger 1980: Rolf Grimminger: Aufklärung, Absolutismus und bürgerliche Individuen. Über den notwendigen Zusammenhang von Literatur, Gesellschaft und Staat in der Geschichte des 18. Jahrhunderts. in: Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Bd. 3: Deutsche Aufklärung bis zur Französischen Revolution 1680–1789. Hg. v. Rolf Grimminger. München, p. 15–99
- Sturkenboom 1998: Dorothée Sturkenboom: Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw. Hilversum